

TANULMÁNYOK / STUDIES

Hajdú Zoltán^{5,6}

Telepítés- és településpolitika a Dél-Alföldön a török kiűzésétől 1944-ig

1683-ban a török vereséget szenvedett Bécs ostromakor. A győztes keresztény koalíció megkezdte a török által megszállt magyar területek felszabadítását. 1686-ban felszabadult Buda, s ezzel forduló pont következett be a felszabadító háborúban. 1688-ban Kollonics Lipót és szakértői csapata kidolgozta a teljes visszafoglalás utáni időszakra vonatkozó, szinte minden lényegi kérdést átfogó reformtervét. Egészében nem fogadta el a Habsburg-ház, de sok elemét megvalósította. A legkényesebb elem a volt hódoltsági területek újbóli benépesítése volt. 1711 után kezdődtek meg igazán a tömeges betelepítések. Mária Terézia a Dél-Alföld területén kijelölte az új szabad királyi városokat, mint a térség jövőbeni központjait. A volt hódoltsági területen 1044 új, szabályos alaprajzú falut hoztak létre. A soknemzetiségűvé vált területen gyors helyreállítási, majd növekedési és gazdagodási folyamat bontakozott ki. Az I. világháború, illetve az országhatárok és impérium változások alapvető következményekkel jártak a lakosság egymás közötti viszonyaira. Az új délszláv állam erőteljes etnopolitikát folytatott a kisebbségek (mindenek előtt a magyarok és németek ellen). A II. világháború alatt ismét változtak a határok, s visszatért a terület egy részére a magyar hatalom. A bukovinai székelyek betelepítésével 1941-ben a magyar kormány szintén etnopolitikát valósított meg, a kiszorított szerbek helyére telepítették őket. 1944 őszén a székelyek nagy része elmenekült a Dunántúlra. A helyben maradt magyarokra a térség történetének egyik legvéresebb megtorlása várt.

Kulcsszavak: állami beavatkozás, telepítéspolitika, közigazgatási átszervezések, várospolitika
JEL-kód: N90, O20

Settlement and settlement policy in the Southern Great Plain from the expulsion of the Turks until 1944

In 1683, the Turks were defeated during the siege of Vienna. The victorious Christian coalition began the liberation of the Hungarian territories occupied by the Turks. In 1686 Buda was liberated, which marked a turning point in the war of liberation. In 1688, Leopold Kollonics and his team of experts elaborated a reform plan for the period after complete reconquest, covering almost all essential issues. As a whole, it was not accepted by the House of Habsburg, but implemented many of its elements. The most delicate element was the repopulation of the former conquered territories. It was after 1711 that mass settlements really began. Maria Theresa designated the new free royal cities in the Southern Great Plain as future centers of the region. In the former territory of occupation, 1044 new villages with regular layout were established. The multi-ethnic area underwent a rapid process of recovery, followed by growth and enrichment. After the World War I, the new South Slavic state pursued a strong ethno-policy against minorities (above all Hungarians and Germans). During World War II, the borders changed again, and Hungarian power returned to part of the territory. By settling the Szeklers of Bukovina in 1941, he also implemented an ethnopolicy, they were resettled in place of the displaced Serbs. In the autumn of 1944, most of the Szeklers fled to Transdanubia. The remaining Hungarians faced one of the bloodiest reprisals in the history of the region.

JEL code: N90, O20

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2023.21>

⁵ D.Sc., tudományos tanácsadó, KRTK Pécs

⁶ A kutatás a „Geopolitikai folyamatok és térképzetek Közép-Európában: Államok, határok, integráció és területi fejlődés” című, 134903. számú OTKA-projekt keretében, az NKFI Alap K_20 programjának támogatásával valósult meg

Bevezetés

A török 1526 utáni előre nyomulásával, majd az ország középső részének birtokba vételével, különösen a dél-alföldi térségben a magyar lakosság száma radikálisan megcsappant, szinte teljes népességcsere játszódott le a hódoltság mintegy 150 éve alatt. Elsősorban „nem etnikai törökök”, hanem különböző balkáni népek érkeztek a térségbe. A XVIII. század elején megjelent „Rácország” megnevezés azt fejezte ki, hogy a jellegadó népességet a szerbek (rácok) alkották már.

A Thököly-szabadságharc (1678-1685) és felsőmagyarországi fejedelemsége időszakában a történelmi Magyar Királyság területe lényegében négy részre tagozódott. Magyarország különböző részeinek külső és belső viszonyai jelentős részben a nemzetközi környezet hatásai között változtak. A „törökös magyar politika” kudarcot vallott.

A török Bécs alatti vereségével (1683) a keresztény európai koalíció megkezdte Magyarország felszabadítását, a török kiűzését Európából. A felszabadítás nem egy „menetből” történt, hanem elhúzódtott. Buda felszabadítása (1686) után már biztosak voltak a katonai sikerben, a török kiverésében. A Habsburg politikai elit szembenézett az új helyzet megkövetelte változások végig gondolásával, tervek fogalmazódtak meg az új berendezkedés kialakítására. A korszak minden szereplője számára világos volt, hogy mind a felszabadító háborúk alatt, mind pedig utána a központi hatalomnak kulcsszerepe lesz a kihívások kezelésében, s megoldások megtalálásában.

Kollonich Lipót (1631-1707) sikeres és sokoldalú képességekkel rendelkező (fiatal korában vitéz katona, majd diplomata, 1659-től királyi kamarás, 1666-tól nyitrai püspök, 1672-1681 között a Magyar Királyi Kamara elnöke, 1688-tól bíboros, 1692-től államminiszter és az Udvari Kamara elnöke, 1695-től esztergomi érsek) emberként, az uralkodó felkérésére felvállalta a korabeli Magyarország összetett és bonyolult kérdéseinek feltárását, s a megoldás lehetőségeinek a kidolgozását. Nem egyedül dolgozott a vállalt feladaton, szakértők sora segítette munkáját (Varga, 1991).

1688 őszére elkészült a tervzet, s azt hasznosításra benyújtotta a bécsi kormányzat számára. A tervzet nem aratott azonnali sikert, a pillanatnyi kül- és katonapolitikai helyzet nem kedvezett a radikális reformok megvalósításának. A tervzet teljes politikai mérlegelésére, s bevezetésének tanulmányozására 1696-1698 között került sor. A magyar klérus és arisztokrácia egy része tiltakozott a tervezett változtatások ellen, az országgyűlés kikerülését pedig egyenesen hűtlenségi kérdésként vetették fel. Az uralkodó végül is a kockázatok mérlegelése után elvetette a kidolgozott reformcsomag egészének a bevezetését, de egyes elemei megjelentek a felszabadított területekkel kapcsolatos gyakorlati politikában.

A Rákóczi szabadságharc (1703-1711) részben a magyar nemesség reakciója volt a kibontakozó, erősen centralizált és magyaellenes újjászervezési folyamatokra, s a nemzeti önállóság megteremtésének kimondásáig jutott el. Az ónodi országgyűlés 1707-ben kimondta a Habsburg-ház trónfosztását. A szabadságharc – különösen a Délvidéken – maga is hozzájárult az ország további pusztításához, a magyar - szerb ellentétek kiéleződéséhez. A szabadságharc közvetlen és a járványokhoz kapcsolódó embervesztése 80-100 ezer főre rúghatott.

A felszabadító háborúkban, majd az újjáépítés és betelepítés szervezésében természetes és szükségszerű módon megnőtt a központi hatalom szerepe, hiszen olyan nagy mértékű pénzügyi erőforrásokra volt szükség a háború sikeres megvívásához, melyek előteremtésére (jogi, gazdasági és gazdaságon kívüli eszközökkel is) csak az állam volt képest. A népesség be- és letelepítése szintén óriási szervező munkát igényelt. Részben militarizálódott az állam működésének egésze, részben pedig olyan nagyarányú, tervszerű beavatkozásokra volt szükség, melyekre korábban nem volt példa.

Egészében véve a török utáni időszakban – a szerbek tömeges bevándorlása már 1690-ben megindult (Gavrilovic 1991), főleg a Duna-mentén - mintegy egy millió fő vándorolt be Magyarországra, illetve szervezetterten telepítettek be az országba, elsősorban a német területekről. A betelepítésekkel megváltozott az ország nemzetiségi összetétele (a XVIII. század végére

mintegy 40% volt csak a magyarság aránya). A volt hódoltsági területeken német többségű térségek, településcsoportok jöttek létre.

A népesség betelepítési folyamatait és következményeit a XIX. század II. felétől szinte minden szempontból elemezte a magyar történet-, földrajz- és néprajztudomány. Az okokat illetően közös nevezőre jutottak, a következmények, különösen a hosszú távú következmények tekintetében már eltérő megközelítések érvényesültek. Trianon után meglehetősen elitélő megfogalmazások is születtek.

A magyar térszemléletben az ország déli részének két meghatározó vonulata alakult ki: természeti-történeti tájbeosztás, megyék feletti közigazgatási „regionalizmus”. A táji szemléletre teljesen érthető módon a térségben a nagy folyók (Maros, Tisza, Duna, Száva) nyomták rá bélyegüket. A nagyrégió védelmi központja történetileg Temesvár körül alakult ki. A Temesköz, Temesi Tartomány, Temesvári Kapitányság, 1716-1779 között Temesi Bánság, 1849-1860 között Szerb Vajdaság és Temesi Bánság részben azonos területet fedett le, de eltérő funkcionális tartalmat hordozott (Maruzsa 2008). Az elemzés során a Dél-Alföld területét érintem, azzal, hogy a mai „Vajdaság”, (Nagy szerk. 2007) mely csak 1945 után intézményesült ennek ellenére mindvégig ott szerepel mintegy háttérként, viszonyítási pontként.

A felszabadító háború és a felszabadított hódoltsági terület helyzete a török kiverése után

A felszabadító háború lényegében több szakaszra tagolható, bár szinte folyamatosak voltak a katonai összecsapások. A Bécs alatti győzelem (1683) után Buda felszabadítása (1686) az első szakasznak tekinthető. Felszabadult a Dunántúl északi része, könnyebbé vált a hadsereg ellátása a Dunán keresztül. A második szakasznak az 1691. évi szalánkeméni és a zentai győzelem (1697) közötti időszak vehető. Ezek hatására az 1699. évi karlócai békében a török lemondott egész Magyarországról és Erdélyről, csak a Maros-Tisza köze maradt török fennhatóság alatt Temesvárral, de itt is felszámoltak minden katonai jellegű erődítést. A harmadik szakasznak az 1716-1718 közötti háború tekinthető, melynek lezárásaként a pozsareváci békében a török lemondott az utolsó általa bírtokolt területekről is.

A felszabadított területeket nem csatolták azonnal vissza az országhoz, hanem Bécsből irányított katonai igazgatást vezettek be. 1702-ben a Tisza és a Maros folyása mentén megszervezték a szerb határőrvidéket, s a Haditanács irányítása alá helyezték. 1717-ben létrehozták a Temesi Bánságot, első katonai kormányzója Mercy gróf lett, aki szinte azonnal megkezdte a terület tudatos betelepítését, 53 új községet alapított betelepülő németekkel, mellettük spanyolokat és bolgárokat is behívott (Papp 1997).

Az ország hódoltsági területeinek felszabadítása így tehát évekre elhúzódva, súlyos harcok közepette ment végbe, egyes, főleg stratégiai jelentőségű területeken és településeken újabb pusztításokkal járt (Juhász 2020). A török uralom végén a katonai-szolgáló népesség döntő része meghalt, vagy elmenekült, az ott élő vegyes jellegű (szerbek, bosnyákok, görögök, kevés magyar) polgári lakosság egy része a településeken maradt. A korabeli katonák és utazók a szinte mindenre kiterjedő pusztítást regisztrálták:

- A népesség számának nagy mértékű csökkenése, többen a pusztítás mértékét a „néptelen terület” jellemzésével ragadták meg.
- A települések pusztulása (lakásállomány, templomok, gazdasági létesítmények stb.) lerombolása, teljes települések felszámolódása,
- A termőterületek elvadulása, a termelés nagy mértékű visszaesése,
- Az állatállomány lecsökkenése,
- A tulajdonnal kapcsolatos jogbiztonság megszűnése,
- A török közigazgatás megszűnése, a magyar „elfeledése”, a katonai igazgatás előtérbe kerülése,

- A társadalom önszerveződésének radikális meggyengülése, a közbiztonság szinte teljes megszűnése. A felszabadító hadsereg katonái erőszakkal egészítették ki ellátmányukat, különösen az áttelelés időszakában.

A hódoltsági pusztítás mértékére az egyik legrészletesebben feldolgozott terület Baranya megye. A XVI-XVIII. század időszakában Baranya megyében szinte teljessé vált a korábbi településállomány elpusztítása (Follajtar 1942). A vármegye 1942 évi közigazgatási területén 287 elpusztult – elpusztított közközséget azonosított be, s elemzett térkép segítségével is. A török kiverése után a megyében nem a szabályos alaprajzú települések létrehozása vált meghatározóvá, hanem a régi települési helyek újbóli megülése.

Az 1720-ban tartott népszámlálás (Acsády 1896) egyfajta képet adott az egész korabeli ország és a volt hódoltsági terület, s annak déli része viszonyairól. Az 1720. évi népességösszeírás (csak némi túlzással nevezhetjük népszámlálásnak), Acsády elemzése szerint a Horvátország és Erdély nélkül tekintett Magyarország lakosság száma 1,770,000 fő volt. A lakosság döntő része falvakban élt, mindössze 125,015 ember élt városokban (az összlakosság mindössze 7%-a). A legnépesebb város Buda volt 12,324 fővel.

A Dél-Alföld újjászervezett megyéiben mindössze 30 ezer embert találtak a népszámlálási biztosok. Bács és Bodrog vármegyékben alig 12 ezer főt regisztráltak, s ebben a számban már benne volt a 230 újonnan benépesített község népességszáma is. Az újonnan betelepített népesség óriási emberi energiák befektetésével rövid idő alatt megteremtette az egyéni és közösségi megélhetésének minimális feltételeit.

Az élet újraindítása, telepítés- és településpolitika a XVIII. században

A Kollonics Lipót által kidolgozott újjáépítési és újjászervezési terv (Szántay 2008, Varga 1991) átfogta a felszabadított területek új berendezésének minden kérdésést, elemzésében csak a benépesítéssel és a településpolitikával kapcsolatos részeket (Csizmadia 1978, 39-65) emelem ki.

Kollonics a legfontosabb – mindenre hatással bíró feladatnak – az elpusztult hódoltsági területek benépesítését tartotta. Kiinduló pontként fogalmazta meg: „... mielőtt egyéb településpolitikai intézkedéseket vezetnénk be, mindenekelőtt a lakosságról, illetőleg a királyság benépesítéséről kell döntést hozni, különösképpen az újszerzeményi területek városaiban, melyekben nem maradt egyetlen ember sem, kivéve a helységek egy részében azt a görög és zsidó söpredéket, amely a nyomora miatt nem volt képes tovább vándorolni ...” (Csizmadia, 40.) Kollonics dűrván fogalmazott, de a pusztulás mértékét a valósághoz közeleállóan határozta meg, hiszen mind egyházi, mind pedig katonai „vonalról” pontos helyzetjelentéseket kapott.

Világosan látta, hogy ez belső erőforrásokból (a török által meg nem szállt területek népességének betelepítésével) csak hosszú idő alatt valósítható meg, ezért a külső bevándorlás szervezését javasolta legfontosabb „technikaként”. Úgy vélte, hogy jelentős gazdasági kedvezmények és szabadságjogok nyújtásával kell vonzóvá tenni a betelepülést. Különösen kívánatosnak tartotta a németek betelepítését, mivel ezek minden tekintetben pozitív hatásokat és tudásokat hozhatnak magukkal.

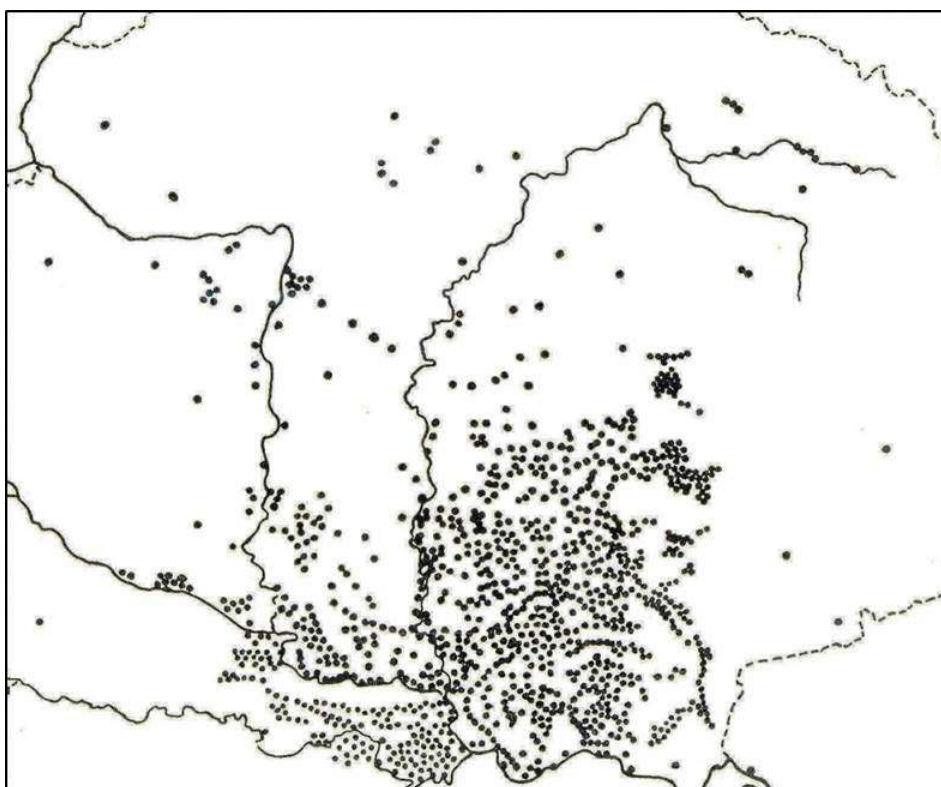
A telepítés- és településpolitikában kiemelten kezelte a városok kérdéskörét. A „városok, a megerősített helyek, valamint a zárt mezővárosok” vonatkozásában olyan feltételeket kell teremteni, hogy a betelepülő polgárok gyarapodni tudjanak, s a városi népesség maga is járuljon hozzá a település épüléséhez.

Külön figyelmet érdemel a megközelítésben, hogy szinte tudatosan „központi helyeket” akar létrehozni a különböző intézmények (egy vagy két egyetem, gimnáziumokat, akadémiákat, stb.) felépítésével, hogy biztosítva legyen az újjáépülő térség helyi értelmiségének a kiképzése. A felnövekvő fiatal generáció így nem külföldre menne egyetemre, hanem az új intézményekben tanulhatna, majd a régióban dolgozhatna. Az oktatásban meghatározó szerepet szánt a jezsuitáknak.

A „helyi gazdaságfejlesztés” kitüntetett figyelmet kapott gondolkodásában, illetve megfogalmazott terveiben. Az egyes gazdasági tevékenységek szerves egybekapcsolódását fontos, megoldandó feladatnak tekintette. Sokféle iparos betelepítését támogatta, hogy a települések lakossága mindent helyben, vagy közel érjen el. A pénzforgalom, a vámok, a súly és mértékrendszere egységesítése alapvető feladat volt a gazdasági fejlődés szempontjából.

A tervzetben kitekintett a települési szegényügyre, a tűzrendészetre, a postaügyre, de még a sajtócenzúrára is. Az újjáépítés hatalmas feladat, úgy vélte, hogy ezért el lehet várni mindenkitől a „fényűzés megakadályozását”. Az adott helyzetben nem csak a jelenre, hanem a jövőre is kell koncentrálni, vélte.

Az újjáépítés mértékét első megközelítésben az mutatja a legjobban, hogy Prinz Gyula a teljes volt hódoltsági területre kiterjedő térképi kutatása alapján 1044 új, szabályos alaprajzú település létrehozását azonosította be (Prinz – Teleki – Cholnoky III. é.n. 224.) Nem azonos volt a pusztítás és az újratelepítés mértéke az egész hódoltsági területen. Szinte teljesen új településállomány jött létre a későbbi Vajdaság területén. (1. ábra)

1. ábra: A szabályos alaprajzú települések területi eloszlása a volt hódoltsági területen

Fig. 1. Planned towns in the former Turkish occupation area

Forrás: Prinz – Cholnoky - Teleki é.n. III. kötet.

A mérnökök teljes részletességgel megterveztek az újratelepítendő települések alaprajzát, saktábla alakú, fő és mellékutak szabályos rendjével, középpont az általában négyszög alakú főtér, közösségi épületekkel. Kidolgozták a telepesek típusházait, amelyek kezdetben gyenge minőségű, inkább rövid, átmeneti időre szóltak, majd a polgárosodás és gazdagodás előre haladtával átépítették őket.

Az állami telepítéspolitikát végrehajtója a Magyar Kamara volt, s elsődlegesen az állami birtokokra telepítettek németeket. A magánbirtokosok kisebb részben külföldről, nagyobb

részben az ország hódoltságon kívüli területeiről „csábították” a magyar és nemzetiségi lakosságot. Savoyai Jenő már a felszabadító háborúk utolsó szakaszában megfogalmazta, hogy a Temesköz külön tartományként kezelendő, nem egyesíthető Magyarországgal. 1717-től Temesi Bánság megnevezéssel katonai kormányzás alá helyezték, s csak 1778-ban csatolták vissza az országhoz (Edelényi-Szabó 1928)..

A tudatos, tervezett, szervezett betelepítési folyamat lényegében a Rákóczi szabadságharc leverése után kezdődött meg, III. Károly (1711-1740), majd folytatódott leánya, Mária Terézia (1740-1780), s végül unokája, II. József (1780-1790) uralkodása alatt. Az 1722-23-as országgyűlés törvényben rögzítette a betelepítés legfontosabb összetevőit. Az uralkodó kedvező feltételeket (ötévi adómentesség) kínálhatott hirdetéseiben. A telepítések lebonyolításában a királyi hatalom mellett az arisztokrácia, a birtokos nemesség, s kisebb mértékben a római katolikus egyház vett részt. Az uralkodó főleg – a katonai szempontok kiemelt jelentősége miatt – a Temesközben és a Határőrvidéken telepített (Bodor 1914).

Az állami betelepítések különösen Mária Terézia uralkodása alatt váltak tömegessé. 1773-1774-ben a Bánság népességszáma már elérte a 318 ezer főt. 1780-ban, uralkodásának végén pedig némileg meghaladta a 450 ezer főt (Kókai 2010).

II. József folytatta anyja telepítéspolitikáját, 1782-ben új felhívást intézett a német területek lakossága felé. A felhívásra bevándorolt 2880 család – köztük már protestánsok is – hét új községben telepedtek le. II. József gondját viselte a betelepített népességnek és az új településeknek. Dél-alföldi utazásai során tudatosan kereste fel az új települések egy részét, valós, helyszíni információkkal rendelkezett a tényleges helyzetükről.

A telepítéspolitika szerves részeként jelent meg a várospolitikai, különösen Mária Terézia uralkodása alatt. Újvidék 1748-ban, Zombor 1749-ben tárnoki kiváltságos város lett. Mária Terézia Szabadkát és Zombort szabad királyi várossá nyilvánította, megteremtve ezzel az új települési területen belül szabadabb fejlődési lehetőségeiket. 1774-ben Nagybecsekereket mezővárossá minősítette, Nagykikindát és környékét „privilegizált területté” nyilvánította, különleges gazdálkodási lehetőségekhez jutatta. Temesvár, Újvidék is megszerezte a szabad királyi városi jogállást. Több esetben a „kiváltságos” státusz országgyűlési becikkelyezése kjésett. A betelepítések és a közigazgatási változások települési szintű részletezését nyújtotta a Borovszky Samú által szerkesztett vármegyei monográfia-sorozat (Borovszky 1909, 1912, 1914). Szinte minden település telepítéstörténetét hitelesen dokumentálva mutatták be.

1. táblázat A délvidéki szabad királyi városok népességszám fejlődése 1777 – 1850

Tab. 1 Population of the free royal towns in the Southern Plain, 1777 –1850

Város	1777	1782	1787	1804 nemesség nélkül	1850
Szabadka	11 421	19 190	20 708	21 404	48 126
Zombor	.	13 377	13 345	14 811	21 601
Újvidék	7 930	5 871	9 190	13 190	10 007
Temesvár	.	.	9 538	10 197	22 509

Forrás: Thirring G. 1938

A szabad királyi városok népességszáma eltérő ütemben és mértékben emelkedett (1. táblázat), a népesség összetételében jelentős különbségeket hordoztak. II. József 1785-87-es népszámlálása már azt rögzítette, hogy lényegében befejeződött a nagy, tömeges betelepítési folyamat, kialakultak és megszilárdultak a települések, sőt a településhálózat közigazgatási struktúrái is. A további átalakulási folyamatok feltárásakor az időpont kiindulópontként szolgált (Czoch – Szabó - Zsinka 1993). A II. József által végrehajtott közigazgatási reform után a Temesvári Kerület négy vármegyére (Bács-Bodrog, Krassó-Szörény, Temes, Torontál), négy szabad királyi (Szabadka, Temesvár, Újvidék, Zombor, városra, 4 egyéb városra, 21 mezővárosra, 608 falura tagolódott (Thirring 1938). Az ország többi részéhez képest magas volt a

településállományon belül a 2000 fő fölötti lakosságszámmal rendelkező községek aránya. A telepített népesség viszonylag rövid idő alatt stabil települési viszonyokat és környezetet teremtett.

A külföldiek betelepítését mind a korabeli politika, mind pedig a későbbi tudományos elemzések eléggé ellentétes értékrendben ítélték meg. Trianon feletti fájdalomban az egyik legdurvább – minden tekintetben megalapozatlan - véleményt az emberföldrajzos Kogutowicz Károly fogalmazta meg a Föld és Ember című folyóiratban 1922-ben: „Példátlan az egész világtörténelemben az a gonosz politika, mely a XVIII. sz.-ban egész Európa jöttmentjeit csődítette a magyar hazára és üldözte csaknem két évszázadon a magyart, a jogos tulajdonost” (Kogutowicz 1922, 103.)

2. ábra A Dél-Alföld területi konszolidációja a török kiverése után

Fig. 2. Territorial consolidation of the Southern Plain after the Turkish expulsion)

Forrás: Edelényi-Szabó D. 1928

A XVIII. századi betelepítésekkel, település és városfejlesztéssel egészében véve új települési rend jött létre a Dél-Alföldön (Mendöl 1939) megszűnt a „sok föld, kevés ember” állapot. A tervszerűség a típusházaktól, a telekrendtől és települések utcahalózatan (sakktáblás alaprajz), a főtér közösségi épületeiig megjelent. A betelepítettek tömegének idő kellett ahhoz, hogy megismerje saját birtokát (mit tud eredményesen termelni az adott talajon), szűkebb és tágabb

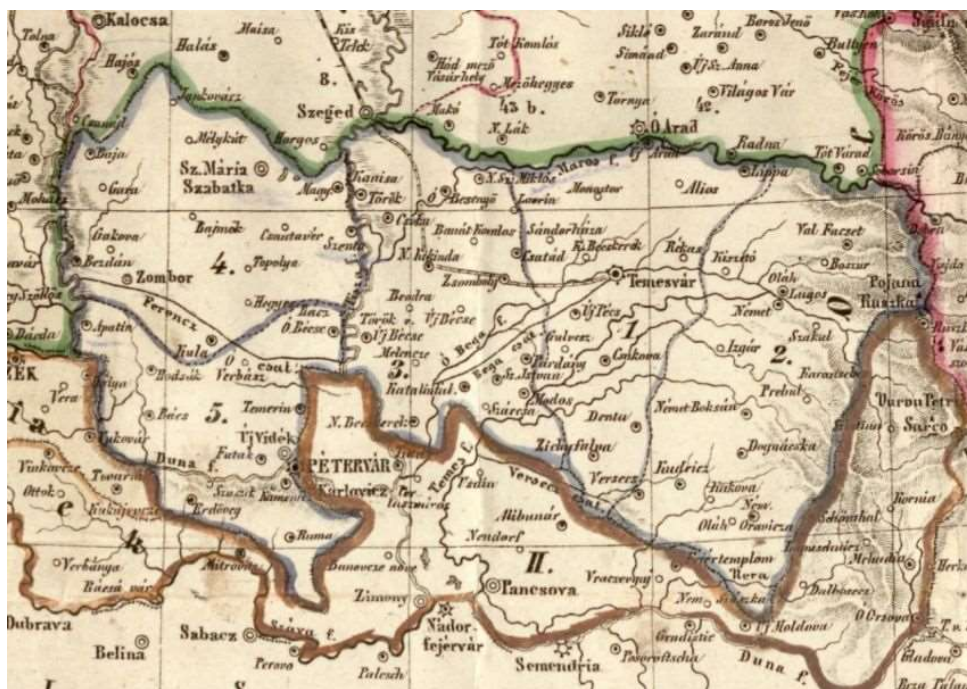
környékét. A közös nyelv a gazdálkodás egyik nélkülözhetetlen segítője volt, hiszen a nélkül nehéz volt elképzelni bármilyen kooperációt.

Modernizációs folyamatok a reformkortól a kiegyezésig

A reformkor modernizációs vitái természetesen érintették az ország déli részét is, mindenekelőtt a közlekedés (vízi, vasúti) fejlesztése. A Széchenyi által összefoglalt, s önálló fejlesztési koncepcióba rendezett elképzelések (Széchenyi 1848). A Budapest – Cegléd – Szeged – Szabadka és a Budapest – Szolnok – Arad – Temesvár vasútvonal a tervbe vett modern közutakkal (Baja – Szabadka, Zombor – Szabadka, Szabadka – Újvidék, a Szeged – Nagykikinda, Temesvár – Versec – Fehértemplom) átgondolt módon fogalmazta meg a térség akkor szükségesnek és anyagilag lehetségesnek vélt közlekedéshálózati fejlesztését. A valóságban némileg másképpen valósult meg a hálózatfejlesztés, sokkal sűrűbb lett, kiszolgálta mind a gazdaság, mind pedig a lakossági igényeket. A később (1882) teljes hosszában kiépülő Budapest – Szabadka – Újvidék – Belgrád vasút a Balkán és Törökország felé teremtett nemzetközi vasúti kapcsolatot.

Az 1848. március 15-i forradalmat az ország nemzetiségeinek többsége is üdvözölte, ugyanakkor megfogalmazták a saját érdekeiket és törekvéseiket is. A szerbek élen jártok törekvéseik erőteljes képviselőiben. A pesti és környékbeli szerbek üdvözölték a magyar forradalmat az 1848. március 17 – március 19 között rendezett nemzeti gyűlésükön, de e mellett nyelvi, kulturális autonómiát és politikai szabadságjogokat kértek. Április 14-én a karlócai gyűlés már írásban követelte az autonóm Szerb Vajdaság létrehozását, mely a Bácska, Bánság és Baranya szerbek lakta részét ölelte volna fel, s közjogi kapcsolat létesült volna Horvát-Szlavonországgal és a Határőrvidékkel. 1848. május 13-ára a karlócai metropolita Szerb Nemzeti Kongresszust hívott össze, mely egyoldalúan kikiáltotta az autonóm Szerb Vajdaságot, megválasztották az első vajdáját, megkezdték az új alkotmány kidolgozását, egyfajta kormányt is életre hívtak. A Szerb Vajdaság székhelye Karlóca lett, mely a kibontakozó, változó eredményű magyar-szerb fegyveres harcok eredményeként időnként Zimonyban, Nagybecskerekben, Temesvárott „székel”. A harcmezőkön nem csak katonák, de állameszmék is összecsaptak (Gulyás 2013).

Az 1849. évi szabadságharc leverési után berendezkedő önkényuralom már 1849. augusztus közepén lépéseket tett egy önálló igazgatású szerb többségű terület kialakítására. November 18-án császári pátenssel rendezték a délmagyarországi területek közigazgatási területbeosztását. Bács-Bodrog, Krassó, Temes, Torontál megyéből, valamint Szerém megye rumai és újlaki járásából életre hívták az önálló, Bécs alá rendelt Temesi Bánság és Szerb Vajdaság koronatarományt. (3. ábra). Az új közigazgatási egység központja Temesvár lett, a bécsi kormány által kinevezett katonai helytartó onnan igazgatta a területet. A közigazgatás nyelve német, alapja az osztrák közigazgatási jog volt. A Vajdaság kezdetben három kerületből (bács-torontáli, szerémségi, temes-krassói) állott. 1850. szeptembere és 1853 júniusa között a megyéken belüli járási tagolást integrálták. 1853. június 8. – 1860. X. 20 között - a megszüntetéséig - temesi, lugosi, becskerekai, újvidéki, zombori kerületre tagolva működött (Edelényi-Szabó 1928). A Bach-rendszer bukásával a Vajdaságot felszámolták, a terület egészét 1860. december 27-én visszatolták az Anyaországhoz. Az 1861. I. törvényben a megyéket az 1848 évi határaik között helyreállították.

3. ábra A Temesi Bánság és Szerb Vajdaság Koronartomány, 1860

Fig. 3. Serbian Vojvodina in 1860)

Forrás: A Koronartomány korabeli térképe a megszűnése előtt (1860)

A dualizmus időszaka

A kiegyezés több módon érintette a Dél-Alföld közjogi és közigazgatási viszonyait: az osztrák-magyar kiegyezés után még fennmaradt a Határőrvidék, bár polgárosítására az uralkodó ígéretet tett, de az csak 1885-ben fejeződött be teljesen. A magyar-horvát kiegyezéssel Horvát-Szlavónország társországgá vált, széleskörű autonómiát kapott, melynek keretében belső viszonyait önállóan rendezte.

A korszak meghatározó folyamata az ország társadalmi, gazdasági, közigazgatási, közlekedési, városfejlesztési stb. modernizációja volt. Budapest kiemelt fejlesztése, az ország különböző nagytérségeit egyesítő központjává emelése megtörtént. Béccsel versengve vált Budapest modern nagyvárossá és fővárossá. A korszak másik, államilag „kedvezményezett városa” Fiume, a kikötő fejlesztése volt.

Az 1870. évi népszámlálás pontos kiinduló pontokat rögzített mind a három rész területi viszonyairól, határáiról, településállományáról, annak jogállási tagozódásáról, népességszámáról. A házak száma abból a szempontból érdekel bennünket, hogy a telepített népesség mintegy másfél évszázad alatt – ha kezdetben alacsony minőségű épületekben is – megteremtette életének alapfeltételeit. A XVIII. század második felében megindult az eredeti típusházak teljes átépítése, sokkal magasabb színvonalú életfeltételek megteremtése. Ez vonatkozott a közösségi épületállomány jelentős részére is, ezért van több városban „régii” és „új városháza”. Szabadka példája klasszikus e tekintetben.

2. táblázat A szabad királyi városok népességszáma a Dél-Alföldön az 1870. évi népszámláláskor

Tab. 2 The population of the free royal towns in the Southern Plain at the 1870 census

Város	Tényleges népesség	Jogi népesség	Létező házak száma
Pancsova	16 888	17 529	2 120
Szabadka	56 323	65 639	8 645
Temesvár	32 223	25 644	2 377
Újvidék	19 119	17 265	2 706
Zimony	10 046	10 069	1 839
Zombor	24 309	24 038	3 931
Versecz	21 095	20 160	3 902

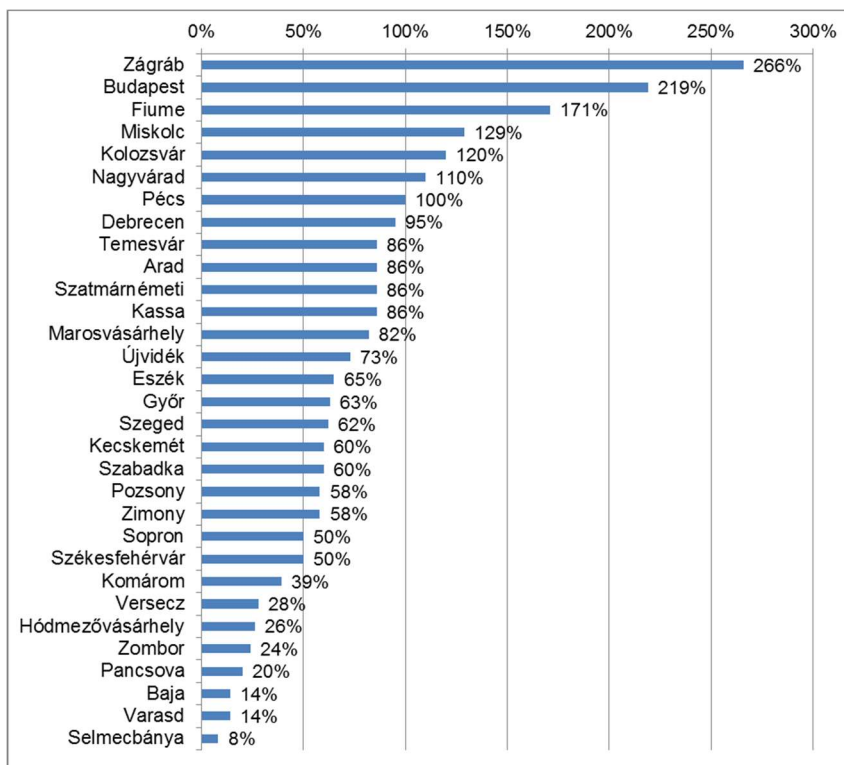
Forrás: Az 1870. évi népszámlálás

A gazdasági folyamatok előtt nem emelkedtek lényegi, jogi akadályok a térségben, ugyanakkor a népesség és a munkaerő mozgását befolyásolta az, hogy a Társországban a horvát volt a hivatalos nyelv, a Határörvidéken pedig lényegében a német.

A századfordulón tudatosult a vidéki nagy és kisebb városokban, hogy „Budapest már nagy és fejlett”, sort kell keríteni a vidéki városok fejlesztésére is. Az 1912. évi LVIII. törvénycikk (A városok fejlesztése) mintegy megnyitotta a széles körű, tudatosabb városfejlesztés lehetőségeit. 1913-tól kezdve bevezették a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok „segélyezését” (támogatását). Nem hatalmas összegek jutottak a városokhoz, de nyilvánvalóvá vált, hogy az állam érdekelt a fejlődésükben.

A dualizmus korszakának városfejlődéssel kapcsolatos korabeli és későbbi szakirodalom rendkívül gazdag (Hajdú 2014/a, 2014/b). A feldolgozásokban egyszerre jelenik meg a közigazgatási, a gazdasági, a pénzügyi, a demográfiai, a kulturális szektor szempontrendszere. A formális/formalizált és a funkcionális pozíciók feltárása sokszínű mozgásokat tárt fel a korszak városállományán belül. A Dél-Alföld városai önmagukhoz képest jelentősen fejlődtek általában, de az ország legdinamikusabban fejlődő városaihoz képest visszafogott a fejlődésük (Beluszky 1990, Mirnics 2000)).

A 4. ábra megértéséhez természetesen meg kell adnunk a dél-alföldi városokra vonatkozóan az 1870. évi népszámlálás eredeti eredményeit, melyek a kiinduló pontot képezik a növekedés megítéléséhez. A jelen lévő népesség száma: Pancsova - 16,888, Szabadka - 56,323, Temesvár - 32,223, Újvidék - 19,119, Versecz - 21,097, Zimony - 10,046, Zombor - 24,309 fő. A dualizmus kezdetén már jelentős különbségek voltak a közigazgatásilag kiemelt városok népességföldrajzi viszonyaiban és adottságaiban. Ez a korszakban tovább fokozódott

4. ábra A törvényhatósági jogú városok népességszámának növekedése a Magyar Királyságban, 1869–1910

Fig. 4 Population growth of towns of county rank in the Hungarian Kingdom, 1869 – 1910)

Forrás: Bátky Zs. – Kogutowicz K. (szerk.), 1921. 83.

A Dél-Alföld törvényhatósági jogú városai közül csak Temesvár helyezkedik el a városok felső 1/3-ában a maga 86%-os növekedésével, Újvidék, Szabadka és Zimony a második 1/3-adban van, míg Versecz, Pancsova és Zombor csak az utolsó 1/3-adban. Ezzel együtt mindegyik városban jelentős belső intézményi, infrastrukturális modernizáció zajlott le.

Szabadka szinte egyedi jellegű városnak volt tekinthető közigazgatási határának nagysága alapján (974 km²). Többször megállapították a korabeli szakirodalomban, hogy pl. a város közigazgatási területe nagyobb, mint a korabeli Budapest, Bécs, Berlin, Párizs, London együttesen (730,6 km²). Szabadka közigazgatási területe nagyobb volt, mint öt kisebb korabeli német hercegség együttesen, s szinte azonos volt Esztergom megye területével.

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság közigazgatási területi struktúráinak és a területi közigazgatási központjainak alakulása 1941-ig

A formálisan 1918. december 1-én megalakuló állam belső megszervezése alapvető kérdéseket vetett fel mind a királyi hatalom, mind pedig az államalkotóknak tekintett délszlávok, mind pedig a kisebbségek szempontjából. A szerbek, horvátok, szlovének az 1921. évi népszámlálás szerinti 9,931,506 fővel az ország népességének 82,9%-kát tették ki, tehát erős abszolút többséget alkottak, de regionálisan eltérő területi kombinációk mellett.

Az egyes délszláv nemzetek eltérő politikai szocializációval, tapasztalattal és gyakorlattal kerültek be az új állam keretei közé. A szlovén területek „osztrák” örökséggel, a horvátok saját, széles körű autonómiájuk megélésével a Magyar Királyságon belül, a szerbek - legalább az I. balkáni háborútól - a folyamatos felszabadító háborúkban erősödő és gyarapodó, öntudatos államszervezőként. Az együttélés alapkérdése lényegében a kezdetektől fogva az volt, hogy

centralizált, „nagy szerb állam”, avagy regionalizált, netán föderalizált délszláv államközösség jön-e létre (Hornyák 2018).

A legbonyolultabb nyelvi, vallási, nemzetiségi stb. viszonyok a ma Vajdaságnak tekintett területen formálódtak (Kocsis 1989, Mák 2013). A régióban a szerb többség és erős horvát jelenlét mellett számottevő regionális tényezőként szerepeltek a németek és magyarok, kisebb területi egységekben akár abszolút többséget is képeztek. Mindkét nemzetiséggel szemben tudatos, korlátozó jellegű etnopolitikai megfontolások jelentek meg, mely a magyarok esetében sajátos szomszéd-államközi és határmenti kérdésekkel kapcsolódott egybe.

1919 januárjában az új állam belső formálása Sándor király tartományi reformjával kezdődött, melynek során az országot nyolc tartományra (Bosznia-Hercegovina, Crna Gora, Dalmácia, Horvátország, Macedónia, Szerbia, Szlovénia, Bánát, Bácska, Baranya) tagolta, s ennek során nem vetette teljesen tekintetbe a korábbi határokat.⁷ Újvidék az új konstrukcióban kiemelt szerepet kapott, már csak azért is, mert Újvidéken mondták ki a dél-alföldi szerbek csatlakozását az új délszláv államhoz (Hornyák 2018).

5. ábra A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság nemzetközileg elismert határai és belső közigazgatási területi felosztása okrugokra, 1921

Fig. 5 Administrative division of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1921

Forrás: www.archivyu.gov.rs/

⁷ A területi-közigazgatási folyamatok áttekintéséhez az „Archive Jugoslavije” állandó kiállításának térképi anyagát tekintettem kiinduló pontnak, mely keretében minden közigazgatási reformtérkép és változás követhető az interneten is:

www.archivyu.gov.rs/active/en/glavna_navigacija/izlozbe/izlozbe_archiva/izl_2009_statna.html

Az új államterület nemzetközi jogi kialakulása után (a Bánát keleti része és Temesvár Romániához került, a Magyarországgal 1920. június 4-én aláírt békeszerződés rendezte nemzetközi jogilag a magyar – délszláv határt) az átmeneti jelleg megszüntetését szolgálta az 1921-ben elfogadott „vidovdani alkotmány”. Az alkotmány formailag teljesen megfelelt az akkori európai államokban létező alkotmányok alapvető sajátosságainak. Az alkotmány VIII. fejezete taglalta a végrehajtó hatalom és a közigazgatás kérdéseit. A 98.§ a megalakítandó önkormányzatok (városok, községek, járások, megyék) kompetenciáinak kérdését külön törvény szabályozás keretébe utalta.

Az alkotmány bázisán 1922. április 26-tól 33 megyei nagyságrendű egységre tagolták az országot, mely 1929-ig volt érvényben. A Bánát, Bácska, Baranya tartomány megszűnt, két újraszabott egység (oblaszty) jött létre (egy észak – déli vonal mentén megosztva a mai Vajdaság területét), a Bácska Újvidék, illetve a belgrádi Belgrád központtal. Különösen a belgrádi közigazgatási egység kialakítása volt etnopolitikailag meghatározott, a Bánság és a Tisza-menti magyar községek és városok igazgatását Belgrád hatókörébe utalták.

Az új állam minden szinten kisebbségellenes társadalmi, gazdasági és településpolitikát folytatott. A kisebbségek által lakott területeken, településeken sajátos „gyarmatosító politikát” folytattak lényegében folyamatosan (Portmann, 2016).

Az új megyeszékhelyek nem csak a szűkebb értelemben vett állami berendezkedés „fogadásához” jutottak erőforrásokhoz (új építkezések indultak), hanem fejlődési perspektívát is kaptak egyben a többi városhoz képest.

A királyi diktatúra kialakításakor 1929-ben (majd 1931. évi alkotmányos rögzítések) ismét radikális közigazgatási területi reformot hajtottak végre, ezúttal a nagy területű bánságok kialakítása vált politikai és államszervezési céllá. Az Újvidék székhelyű „Dunai bánság” irreálisan nagy lett, körbe ölelte Belgrádot, mely önálló bánságnak számított és messze túlnyúlt a Dunán. A beosztás 1941-ig, az állam összeomlásáig maradt érvényben azzal, hogy 1939-ben (egy szerb – horvát politikai kompromisszum keretében) megnövelték a Horvát bánság területét a szomszédos bánságok rovására (Sajti szerk. 1989).

Az új felosztást hosszú távra tervezték, ezért a területfelosztás rögzítették az 1931. évi alkotmány 83. §-ában. Az alkotmány pontosan felsorolta a területi egységek határait, a terület jellemzőit. Az új felosztáshoz kapcsolódott Újvidék kiemelt fejlesztése (Csuka 1941). Hatalmas építkezések indultak, a belvárosban 1936 – 1939 között elkészült a „báni palota”. A város politikai és területi szerepköre ekkor bővült ki igazán, több ezer szerbet költöztettek be a városba.

A bukovinai székelyek be- és kitelepítése, 1941-1944

1941 április elején – Jugoszlávia német megtámadása és az ország formális megszűnése után Magyarország megkezdte a Trianonban elcsatolt területeinek a visszavételét. A Dél-Alföldön ez csak korlátozott lehetett, mivel a németek a maguk uralma alá vonták a Bánát jugoszláviai, részben németek lakta területeit. A közigazgatási területbeosztás 1918 előtti rendjének visszaállítása a visszafoglalt Dél-Alföld területén így csak részleges lehetett.

A visszavétel korántsem teljesen békésen történt, a szerbek egyes helyeken ellenállást tanúsítottak, majd a különböző partizánakciók váltottak ki megtorlásokat. A magyar-szerb viszonyban tragikus módon folytatódott a kölcsönös leszámolások folyamata. A magyarok által elkövetett „újvidéki vérengzés” a hosszabb távú magyar lehetőségek szempontjából kegyetlen, felesleges és irracionális volt.

A birtokba-vétel után a magyar fejlesztések alapvetően kisléptékűek voltak, de hordoztak korrekációs lehetőségeket. A Keleti Kereskedelmi Akadémia létrehozása Újvidéken (melynek tevékenységében jelentős szerepet játszott a geográfus Kádár László) csak rövid ideig tudott működni.

A rövid időszak egyik legsúlyosabb kérdése a bukovinai székelyek betelepítésének ügye lett (Csöke 2022). 1941-ben a magyar kormányzat a világháború időszakában – Romániával

megállapodva - a bukovinai székelyek Magyarországra való telepítése mellett döntött. A székelyek számára a Vajdaság visszaszerzése után „nyílt tér”, nagyrészt a kiürült dobrovoljac falvakba (Ófutak, Máriamajor, Temerin, Szenttamás, Ada, Mohol, Magyarkanizsa, Szabadka, Csantavér, Bajsa, Bácsfeketehegy, Cservenka, Kula, Regőce, Őrszállás, Bajmok közigazgatási területére, összesen 28 szinte zárt települési egységbe telepítették le őket.

A beilleszkedésük korántsem volt teljesen zavartalan (Sajti 2004) Egészében véve 3279 család, mintegy 13,200 bukovinai székely left – mint 1944-ben kiderült – ideiglenes otthonra a Bácska területén. A szovjet hadsereg és a jugoszláv partizánok előre nyomulása hatására – érezvén a saját felelősségét – a magyar kormányzat kezdeményezésére 1944 októberében megindult a bukovinai székelyek újabb áttelepítése, ezúttal Magyarország dunántúli területére. A magyarsággal szembeni 1944-1945 fordulóján lejátszódott véres népiirtás nem érte el tömegesen a bukovinai székelyeket, de veszteségeik nekik is voltak.

Összegzés

A török uralom alóli felszabadítás után folyamatos impérium-váltások (az új hatalmi konstrukción belül modellváltások) következtek be. Az uralmi pozícióba került új államalkotó népesség politikai, kulturális elitje a saját állameszményét valósította meg, melyben az etnikai, nyelvi, vallási kisebbségeknek nem jutott jogegyenlőség, a megkülönböztetések különböző módzatai alakultak ki, melyben gyakran szerepet kapott egy-egy etnikai csoport korlátozása, súlyos esetekben kitelepítése.

A korszak a népesség újra telepítésének alapvető kérdésével kezdődött (a vallási tagozódás, hova tartozás még jelentős volt), majd szinte folyamatosan kísértett a letelepült népesség számának, összetételének stb., megváltoztatására, rossz esetben elűzésére, a letragikusabb időszakokban részleges kiirtására irányuló törekvésekkel. Mind a magyar, mind pedig a szerb területi demopolitika többször súlyos hibákat követett el.

A településpolitikai és várospolitikai Kollonics Lipót 1688. évi koncepciójától kezdve jelen volt a térség változó folyamataiban, s mindig hangsúlyos része volt az etnikai politika, a népesség települési, városi, területi összetételének megváltoztatására irányuló törekvés. A mai Vajdaság városai közül az egész időszakot tekintve Újvidék lett a legnagyobb nyertes.

A nagy impériumváltások (az I. világháború, 1941 és 1945 után) kivétel nélkül tudatos és nagyrészt erőszakos állami beavatkozásokat hoztak a népesség tekintetében. Az államideák, a korábbi sérelmek megtorlása elsősorban mindig az éppen kisebbségbe, „vesztes pozícióba kerülőket” érintette a legsúlyosabban a térségben.

Irodalomjegyzék

- ACSÁDY I. 1896: Magyarország népessége a pramatica sanctio korában 1720-21. Budapest, Statistikai Hivatal.
- BÁTKY ZS. – KOGUTOWICZ K. (szerk.) 1921: Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre. Budapest, A Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.
- BELUSZKY P. 1990: A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón. – Tér és Társadalom, 4. 13 – 56.
- BODOR A. 1914: A délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest, Stephaneum nyomda.
- BOROVSKY S. (szerk.) 1909: Bács-Bodrog vármegye I - II. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest. Országos Monográfia Társaság.
- BOROVSKY S. (szerk.) 1912: Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Országos Monográfia Társaság.
- BOROVSKY S. (szerk.) 1914: Temes vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Országos Monográfia Társaság.

- BOROVSKY S. (szerk.) 1914: Temesvár. Magyarország vármegyei és városai. Budapest, Országos Monográfia Társaság.
- CZOCH G. – SZABÓ G. – ZSINKA L. 1993: Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között. – AETAS 4. 113 – 133.
- CSIZMADIA A. 1979: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Gondolat Kiadó, Budapest, 585 p.
- CSKŐKE M. 2022: Bácska és a bukovinai székelyek. – Művelődés, LXXV. évf. február.
- CSUKA J. (1941) Délvidéki városaink. - Délvidéki Szemle, 121-125.
- EDELÉNYI-SZABÓ D. 1928: Magyarország közjogi alkatrészeinek területváltozásai. – Statisztikai szemle 6. évf. 6. sz. 648-714.
- FOLLAJTÁR E. (1942): Baranya vármegye eltűnt helységei. Pécs, Magyar Szociográfiai Intézet. Községi adattár 4. szám.
- GAVRILOVIC, S. 1991: A szerbség magyarországi bevándorlásának és megtelepedésének kérdései. In: ZOMBORI I. (szerk.) A szerbek Magyarországon. Szeged, Móra Ferenc Múzeum.
- GULYÁS L. 2013: A Délvidék története, No. 3. (Triantonól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig, 1941). Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- HAJDÚ Z. 2014/a: A modern magyar nagyvárosok kialakulásának és fejlődésének alapkérdései a dualizmus kori magyar tudományos irodalomban. – Erdélyi Múzeum, LXXVI. kötet, 4. sz. 255 – 271.
- HAJDÚ Z. 2014/b: A városba tódulás és városfejlődés a dualizmus korszakában Magyarországon. In: TAKÁCS Z. – RICZ A. (szerk.) Regionális kaleidoszkóp. Szabadka Regionális Tudományos Társaság. 81 -90.
- HORNYÁK Á. 2018: A Délvidék a délszláv állam közigazgatásában 1918 – 1941. Magyar Közigazgatás, 1. 76 – 93.
- HORNYIK M. 1985: A Délbácska története (1920-1929). Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- KOGUTOWICZ K. 1922: Osztrák vélemény a Monarchia geográfiai alapjairól. – Föld és Ember, I. évf. 2. sz. 97-104.
- KOCSIS K. 1989: Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján. Debrecen. Studia Geographica, No. 6. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetének kiadványa.
- KÓKAI S. 2010: A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke.
- JUHÁSZ P. 2020: Egy példa a népességcserére a Délvidék pusztulása a török háborúkban. – Létünk, 1. sz. 7-30.
- MARUZSA Z. 2008: A Vajdaság, mint történeti régió. Közép-európai Közlemények, 1. 71-79.
- MÁK F. 2013: Magyarok a Vajdaságban, 1918-1945. Kronológia. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.
- MENDÖL T. 1939: Az új települési rend. In: DOMANOVSKY S. (szerk.) Magyar művelődéstörténet, IV. kötet. Barokk és felvilágosodás, Budapest, 167 – 189.
- MIRNICS K. 2000: A vajdasági magyar népesség fejlődésének fő vonulatai napjainkig. In: GÁBRITYNÉ MOLNÁR I. – MIRNICS ZS. (szerk.) Vajdasági marasztaló. MTT Könyvtár 3. Szabadka.
- NAGY I. (szerk.) 2007: Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.
- Népszámlálás 1870: A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején vlégrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Pest, 1871.
- PAPP Á. 1997: A Délvidék magyar újratelepítése 1699 és 1945 között. – Létünk, 27. 3-4. 308-331.

- PORTMANN, M. 2016: 'Ethnic clensing' in peace time? Yugoslav/Serb colonization projects in Vojvodina in the twentieth century. – Journal of Genocide Research, 18. 4. 447-462.
- PRINZ GY. – CHOLNOKY J. – TELEKI P. – BARTUCZ L. é. n.: Magyar föld, Magyar faj. PRINZ GYULA é. n. Magyar földrajz III. kötet. Az államföldrajzi kép. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 494 p.
- SAJTI E. (szerk.) 1989: Jugoszlávia 1918-1941. Dokumentumok. Társadalomtudományi Kör, Szeged.
- SAJTI E. 2004: Impériumváltások, revízió, kisebbségek. Magyarok Jugoszláviában, 1917 – 1948. Napvilág Kiadó, Budapest.
- SZÁNTAY A. 2008: Regionális igazgatás a 18. századi Magyarországon. – Történelmi Szemle L. évf. 1. sz. 313-333.
- SZÉCHENYI I. 1848: A magyar közlekedési ügy rendezéséről. Pozsony, Belnay.
- THIRRING G. 1938: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- VARGA J. J. 1991: Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk.”. – Századok, 125. évf. 1 – 2. szám, 449 – 488.